

RANOSREDNJOVJEKOVNI LATINSKI NATPIS IZ STONA

(Revizija čitanja)

MARKO VEGO

Na području Stona se našlo mnogo kulturnih spomenika iz antičkog i starokršćanskog doba koji su objavljeni u raznim naučnim časopisima. Nas ovdje zanimaju spomenici kulture iz srednjeg vijeka, naročito spomenici iz ranog srednjeg vijeka kad je Storr bio jedan od glavnih centara Zahumlja, kasnije Humske Zemlje. Našu i svjet-sku naučnu javnost zanima na osobit način crkva sv. Mihajla sa freskama iz kraja XI ili XII vijeka. Ona je konzervirana prije nekoliko godina od Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, koji je uz nju sagradio i lapidarij, ali do kraja nije moglo još biti izvršeno istraživanje okoline ovog predjela da bi se dobila cjelovita slika o ovoj crkvi. Moglo bi se postaviti pitanje: da li je prije sadašnje crkve sv. Mihajla u Stonu bila neka druga starija crkvice sagrađena na istim temeljima ili je ona bila negdje u blizini? Na osnovi latinskog natpisa s ploče u Stonu pokušat ću unijeti u tu problematiku malo više svjetla. Time bi se pokrenulo pitanje ponovnog ispitivanja na istom lokalitetu i određenom smještaju ovog latinskog natpisa iz ranog srednjeg vijeka.

Stanje i opis spomenika s latinskim natpisom. U ruševini nove crkve duvna kod crkve sv. Mihajla u Stonu ležao je na jednom grobu kameni spomenik s latinskim natpisom. Pronašao ga je godine 1953. Franjo Vlašić i smjestio u dvorište crkve sv. Mihajla u Stonu.¹⁾ Spomenik je sa strane natpisa dug 143 cm a debeo 16 cm. Između pojedinih riječi natpisa izrađena su plastično tri krsta u krugu, grčkog oblika. Promatrajući vanjski izgled ploče, opazit ćemo da je oštećena na svim stranama, naročito na užim. Kad se dobro pregleda gornja površina spomenika, opaža se da je majstor naknadno klesao kamen, tako da se dobija utisak da spomenik nije bio dugo u crkvi nego na vani, u slobodnom

¹⁾ Starohrv. prosvjeta, Zagreb 1958 (sv. 6), 64 bilj. 6, 72. C. Fisković, Ranoromaničke freske u Stonu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 1960, 34.

prostoru, i to u vrijeme kad nije postojala nova crkvena duvna. U protivnom slučaju, morao bi se opaziti uticaj atmosferilija i ljudske djelatnosti, što ovdje nije slučaj. Takvo tumačenje se može prihvatiti ako pretpostavimo da je spomenik služio za vanjsku poklopnicu nad grobom još od vremena njegova postanka. F. Vlašić drži da je spomenik s latinskim natpisom nekad služio gradskim vratima.²⁾ Fisković s pravom tvrdi da spomenik nije služio vratima utvrde.

Ako pogledamo prednju stranu s latinskim natpisom, opaziti ćemo da je i ona djelimično nastradala, i to na mjestima s izrađenim krstovima u krugu. Bez analize, na prvi pogled nismo u stanju dobiti pravu sliku o debljini spomenika. Ipak mislim da je spomenik nekad bio deblji nego sad. Nadalje, nije jasno da li je ispod ukrasa krstova u krugu i pletenica izrađenih iz dva pruta sa kružićima na krajevima bilo još ostalih ukrasa ili latinskih riječi. Zato se u tumačenju natpisa u cjelini moramo ograničiti na ono što je sačuvano. To nas upravo dovodi do zaključka da je natpis očuvan u cijelosti, tj. da mu je tekst većim dijelom sastavljen i urezan u jednom dobro vidljivom redu. Pojedine riječi natpisa nisu jedne s drugim vodoravne niti su im slova jednaka. Posljednja riječ natpisa nije sva urezana u prvom redu nego joj je drugi slog urezan u drugom a treći slog u trećem redu. Vidi se da je klesar najprije izradio kameni spomenik u cjelini zatim iza toga urezivao slova. Po ovakvoj situaciji se vidi da je tekst cjelovit jer bi klesar, u protivnom slučaju, slova spomenutih slogova urezao na drugom dijelu površine ispod pletenica. To nam govori da ispod pletenica nije bilo drugog prostora nego ga vidimo na priloženoj slici.

Ustanovio sam da je pisar upotrebio dvije iste kratice (kontrakcije) sastavljene od vodoravnih crta i na kraju dvaju vertikalno izrađenih trokutaća. Nad prvom riječi nema kratice ni potrebe za nju.

Klesar je pletenicu s dva pletera izrađivao pomoću šestara, kao što je i tri kruga sa po jednim stilizovanim krstom. Prvi, lijevi dio pletenice je dug 40 cm; drugi, desni 38 cm. Visina plastike krugova ide do 1 cm.

Očito se vidi da je klesar namjerno rastavljao tekst natpisa. Srednji krst u krugu je izrađen simetrično s ostala dva, okrenuta malo ukoso. Nije oštećen, ima izgled grčkog krsta. Vertikalne krsnice krstova su duge po $11\frac{1}{2}$ cm, horizontalna krsnica desnog krsta je duga 12 cm, vertikalna oštećena u donjem dijelu; horizontalna krsnica lijevog krsta je duga $12\frac{1}{2}$, dok je vertikalna pri donjem dijelu oštećena. Dijametar kruga srednjeg krsta je dug 15 cm, lijevog 17 cm a desnog kruga 16 cm. Po tome se vidi da majstor u tome nije gledao na simetriju. Ako posebno pogledamo natpis na spomeniku u cjelini, opaziti ćemo da je klesar u svom radu bio dosta nemaran i da se ne može pohvaliti nekom osobitom preciznošću osim u izradi pletenica. Iz toga se može pretpostaviti da je jedan klesar urezivao slova a drugi ukrase.

2) Fr. Vlašić, Prilozi pov. umjet. u Dalm. 1956, 97, Sl. 4.

Analiza ukrasa i njihovo datiranje. Opazit ćemo, da su srednji i desni krug plastično izrađeni a lijevi nije. Po obliku vidljivih dijelova krugova se vidi da se ovdje radi upravo o krugovima a nikako o lukovima iako na nekim ostalim spomenicima ima lukova, npr. na preromaničkom sarkofagu u Zadru.³⁾ Velika sličnost s našim krstovima u krugu se vidi na dekoriranoj ploči iz vizigotske crkve sv. Kristine de Lena u Španiji⁴⁾ (oko IX v.). Krstovi u tropleternom krugu iz XI v. su stilizirani na ploči s prizorima iz evanđelja u Zadru.⁵⁾ Isti slučaj je s krstom u krugu u franjevačkom samostanu na Gospi od Otoka (XI v.) i u Miroslavljevu evanđelju (fol. 55) i na Kulinovoj ploči ispod glavnog natpisa. Naši krstovi u krugovima su slični onim krugovima na jednom fragmentu iz crkve sv. Mihajla u Stonu, stilizirani uz tropleternu pletenicu.

Ipak je vrlo interesantno spomenuti da pletenica na ploči s latinskim natpisom iz Stona (Mihaelus fortiter...) nije sastavljena od tri pletera kao što pletenica sa fragmenta iz sv. Mihajla u Stonu. Može se pretpostaviti da se majstor pletenice uz latinski natpis nije ugledao na ukrase tropletera iz crkve sv. Mihajla u stilizaciji krstova u krugu nego je mjesto tropletera urezao dvopleter.

Stilizaciju krstova u krugu na našem spomeniku ili slične susrećemo u cijelom periodu procvata preromanike i u početku romanike do kraja XII vijeka. Naravno, ovim nisam isključio pojavu ovakvih stilizacija krstova u krugu i kasnije, ali bez upotrebe tropletera ili dvopletera. To vrijedi za naše područje Jadrana.

Pletenice između krstova na našem spomeniku sastavljene su od dva pruta poput kasnoantičkih i bizantijskih dvopruta i čine skladnu cjelinu. Takve pletenice s dva ili tri pruta susrećemo najčešće na crkvenom namještaju iz preromaničkog vremena i početka

Ploča s natpisom sa Mihajla u Stonu

³⁾ Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, Sl. 55.

⁴⁾ Lj. Karaman, o. c., Sl. 75.

⁵⁾ Lj. Karaman, o. c., Sl. 119. Sličnih krstova na kamenim spomenicima iz preromanike kao što su na Stonskoj ploči ima u Arh. muzeju hrv. starina u Splitu (Karaman, o. c., Sl. 38, 42, 44.).

romanike u Dalmaciji, kao što je u dijelu inventara iz trobrodne crkve sv. Marte u Biaćima (oko 852. god.), na menzi oltara (?) iz crkve na Stupovima u Biskupiji (XI v.) i na ploči s prikazanim prizorima iz evanđelja iz Zadra (XI v.). Na ovim posljednjim dvjema pločama se vidi ukras dvopletera, ali se pojavljuje na pločama iz Rogaćića kod Blažuja iz II polovice XII v., obrađenim od Irme Čremošnik.⁶⁾

Po načinu izrade oštih uglova i stilizacije ukrasa na Stonskoj ploči s latinskim natpisom može se postanak ploče staviti u period IX—XII vijeka. Bez ostalih elemenata ne bi se moglo pobliže odrediti vrijeme izrade ukrasa a prema tome i postanka pomenute ploče iz Stona. Zbog toga sam zasada stavio tako širok raspon za njezino datiranje. Ipak se čini da je ploča s latinskim natpisom starija od kraja XI vijeka jer se u zidanoj crkvi sv. Mihajla pojavljuje tropleter na crkvenom namještaju a na našoj ploči s latinskim natpisom dvopleter koji zbog ostalih pojava na ploči ne može ići iza zidanja sadašnje crkve sv. Mihajla, tj. iza XI—XII vijeka.

Prvobitna namjena ploče iz Stona. Ako pogledamo oblik i veličinu pronađene ploče s latinskim natpisom, ne bih se mogao složiti, kako sam rekao, s konstatacijom njena pronalazača Franje Vlašića da je ploča nekad bila nad vratima gradske kapije. Ako tome dodamo i seriju krstova u krugu s ploče, opazit ćemo da su se oni većim dijelom urezivali na crkvenom namještaju i na nadgrobnim spomenicima, i to upravo u istom obliku kao što i na našoj ploči. Izgleda da je ploča bila nekad šira nego današnja. Sadržina natpisa isključuje mogućnost stajanja ploče nad crkvenim ili gradskim vratima. Zato ostajem pri mišljenju da se ovdje radi o nadgrobnoj ploči koja je nekad mogla biti i šira. Zbog toga i sa te tačke gledišta želim da i natpis s ploče protumačim jedino kao nadgrobni epitaf. Sama sadržina natpisa nije uobičajena formula za oznaku nekog grada, ili nekog određenog događaja u gradu, ili građenja crkve, nego upravo oznaka epitafa. Ovo ću pokušati dokazati mojim čitanjem natpisa a poslije toga tumačenjem njegove sadržine.

Paleografska analiza natpisa. Fr. Vlašić je pokušao pročitati natpis a da pri tom nije prije pokušao dati bar neku paleografsku analizu po kojoj bi mogao pobliže odrediti vrijeme pisanja natpisa.⁷⁾ Nije ulazio ni u analizu ukrasa u pletenici ni o ukrasu krstova pa nam, dosljedno, o tome nije donio nikakvo svoje mišljenje. On nam je ipak pružio pravilnu transliteraciju slova izuzimajući kratica koje nije primijetio. On natpis transliterira na slijedeći način: »Mihaelus fortiter super Geco pacifico cvoms Romano«. U slobodnom prijevodu natpis po njemu glasi: »Mihajlo hrabro nadvlada zloduha i primajući kršćansku vjeru izmirio se sa svim Rimljanima, tj. pripadnicima rimske crkve«. Vlašić se obratio

⁶⁾ Lj. Karaman, o. c., Sl. 43, 47, 119; Vjesnik hrv. arh. dr. 1928, 81; GZM 1953, u radu Irme Čremošnik »Izvještaj o iskopinama u Rogaćićima kod Blažuja«, T. III.

⁷⁾ F. Vlašić, o. c., 96—98.

dr Dušanu S. Popoviću u Beograd da mu pomogne pročitati natpis i odrediti vrijeme njegova urezivanja. Popović je udovoljio njegovoj želji i dao mu slijedeći svoj dopunjeni tekst natpisa: »Mihaelus fortiter super Greco pacifico cum s(ocio) Romano«. U slobodnom prijevodu Popović natpis prevodi na slijedeći način: »Mihailo snažno Grkom izmirenim sa svojim rimskim drugom (bdije)«. Popović se ponovo pozabavio ovim natpisom u svojoj knjizi⁸⁾ određujući, pored ostalog, i vrijeme pisanja toga natpisa između 425. i 450. godine n. e., i to tobože u vrijeme izmirenja zapadnorimskog cara Valentinijana III i istočnorimskog cara Teodosija II. Ovakvo Popovićevo tumačenje treba odbaciti a priori jer mu se, pored ostalog, protive paleografski elementi u natpisu i cjelokupna ornamentika i stilizacija ukrasa.

Vlašić pod imenom Mihaelus nije mislio na sv. Mihajla iz razloga što pred tim imenom ne stoji riječ *s a n c t u s* ne ulazeći u smisao cijelog teksta. Njegovo mišljenje je potaklo Lj. Karamana da poveća vjerovatnoću svoje stare hipoteze koja je pretpostavljala da je dukljanski kralj Mihajlo ktitor crkve sv. Mihajla u Stonu. Ispuštanjem riječi *s a n c t u s*, misli Karaman, može se pretpostaviti da se riječ Mihaelus odnosi na dukljanskog kralja Mihajla (1077–1081. god.). Fisković natpis čita: »Michaelus fortiter super geco pacifico cum omnes Romanos«. ⁹⁾

Prije i poslije objavljenih pomenutih rasprava pozabavio sam se usput čitanjem pomenutog natpisa u mojoj radnji o arheološkom iskopavanju u Zavali i sada (Glasnik Zem. muzeja 1959, sv. arh., 194 bilj. 24). U tom radu sam pokušao dati svoje čitanje natpisa, i to u dvije varijante, odbacivši Vlašićevo i Popovićevo mišljenje. U jednoj od tih varijanata dao sam slijedeće čitanje: »Mihaelus fortiter super . e(pis)co(po) pacifico noms (nominis) Romano«. U mom slobodnom prijevodu natpis glasi: »Neka Mihajlo (Arkandjel) hrabro štiti pokojnog biskupa imenom Romana«. Druga varijanta moga čitanja u slobodnom prijevodu glasi: »Neka Mihajlo (Arkandjel) hrabro štiti pokojnog glavarara (čuvara), biskupa imenom Romana«. Po ovom u slobodnom prijevodu posljednjem čitanju sam zaključio da se ovdje radi o grobu biskupa (čuvara) imenom Romana.

Tada sam naglasio da se ime Mihaelus ne odnosi na dukljanskog kralja Mihajla i da se ovim natpisom ne može tumačiti ime ktitora crkve sv. Mihajla u Stonu u osobi dukljanskog kralja Mihajla.

Nastojim da se detaljno osvrnem na ovaj natpis prihvatajući moju drugu varijantu tumačenja natpisa jer mi se ona učinila najvjerovatnijom i najlogičnijom. Fisković smatra da čitanje natpisa nije još riješeno.

⁸⁾ Dr Dušan S. Popović »Napis Geco« u knjizi »Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina«, Beograd 1957, 251–286, Sl. 20.

⁹⁾ Lj. Karaman »O putovima bizantiskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana, 64 bilj 6, 72 (Star. hrv. pros., Zagreb 1958). Fisković, o. c., 34. Karaman, članak u Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske IX, br. 3, 81, Zagreb 1960.

Potrudio sam se da ponovo pregledam spomenik i njegov tekst i da analiziram sve paleografske osobine slova i kratica i da prema tako prikupljenim podacima donesem, možda, konačno rješenje ovog problema dajući uzgred i svoje mišljenje o vremenu pisanja natpisa. Treba napomenuti da glavni problem u čitanju natpisa leži uglavnom u pravilnom razrješavanju skraćenica i paleografskih osobina slova.

Pomno pregledavajući kratice nad riječima CU i OMS ustanovio sam da se ovdje radi o dvije posebne kratice istog oblika: prva oštećena s desne strane a druga čitava na obadva kraja. Jasno se vidi da su na krajevima druge kratice nad riječi OMS završeci čitavi, tako da se isključuje jedinstvo prve kratice s drugom. Ovakva situacija, koju prije nisam uočio, zavela me je prvi put, tako da sam one dvije zasebne kraćenice čitao kao jednu – NOMS, tj. *nominis*. Druga kratica na krajevima ima izrađene trokutiće kao što i početak prve kratice. Na taj način sam došao do sigurnog zaključka da se ovdje radi o dvije zasebne i skraćene riječi. Kad sam to utvrdio, onda u transliteraciji natpis čitam ovako: »*Mihaelus fortiter super gepo pacifico cu oms Romano*«.

Da bih potvrdio gornje čitanje, poslužio sam se analizom o oblicima skraćenica iz spisa i sa kamenih spomenika s natpisima iz ranog srednjeg vijeka. Kraćenice našeg natpisa su iste kao i na natpisu hrvatskog kneza Branimira od 888. godine i u *Missale Gallicanum vetus*.¹⁰⁾ U našem slučaju jedna skraćenica je mješovita (*mixta*), gdje su iz sredine riječi uzeta neka slova, i to u skraćenici OMS. Crtica nad vokalom obilježava u srednjovjekovnoj latinskoj paleografiji ispuštanje slova M ili N, i to u najstarijim srednjovjekovnim spisima, pisanim kapitalom ili uncialom, poluuncijalom i rano-prekarolinškom minuskulom. Prema tome crta nad slovom U u našem slučaju označava ispuštanje slova M.¹¹⁾ U početku trećeg reda originalne povelje hrvatskog kralja Stjepana Trpimirovića od 1089. godine stoji znak skraćivanja za veznik *cum* (*Cu igitur omnipotentis . . .*).¹²⁾ Zbog toga smatram da skraćenica nad CU u našem natpisu označava prijedlog *cum*.

Skraćenicu OMS razvezujem u riječ OMNIBUS i slažem je s prijedlogom *cum* u ablativu. Skraćivanje riječi *omnibus* je vršeno u ranom i kasnom srednjem vijeku različito. V. Novak drži da je oblik skraćene riječi OMS stariji od XI vijeka, a mlađi OIS je iz XI vijeka. Treba naglasiti da u našoj skraćenici OMS nema *litterae suprascriptae* koje se javljaju u latinskoj paleografiji u XII i XIII vijeku.¹³⁾ U vizigotici IX vijeka u *Epistola ad Galateos* upotrebljava se skraćenica OMS za *omnes* na isti način kao i u našem natpisu iz Stona s tom razlikom što se u našem natpisu zbog

¹⁰⁾ F. Šišić, Priručnik, Sl. uz br. 11. Viktor Novak, *Latinska paleografija*, Sl. 52, 53.

¹¹⁾ V. Novak, o. c., 296, 297.

¹²⁾ Fr. Rački, *Documenta*, 148, br. 124.

¹³⁾ V. Novak, o. c., 160.

prijedloga cum radi o ablativu plurala umjesto nominativa i akuzativa plurala.¹⁴) Pregledajući rječnik Adrijana Cappelli-ja »Dizionario di abbreviature latine ed italiane«, Milano 1929, ispedio sam skraćenicu sa našeg natpisa iz Stona s njegovim pa sam ustanovio da se riječ *omnes* godine 1172. skraćuje kao OS (str. LX, tavola IV), a na tabli VIII godine 1423. izraz *de omnibus* se skraćuje kao *de oib3*, u drukčijem obliku nego na našem natpisu. Skraćunica riječi CU = cum dolazi u VIII vijeku, oms u VIII vijeku. U kršćansko doba upotrebljava se epigrafska skraćunica OMS = omnibus (Adr. Capelli, o. c., 485).

Iz date analize o skraćenicama CU i OMS (Cum i Omnibus) dolazim do zaključka da se ovdje (na našem natpisu iz Stona) radi o najstarijem načinu skraćivanja ovih riječi (od VIII do XI vijeka), što je za naš problem vrlo važno.

Napominjem da je riječ GECO postala od srednjovjekovnog izraza, odnosno riječi *gacha* koja znači isto što i čuvar, glavlar (custos). U to se možemo uvjeriti pregledajući »Glossarium« Du Cange-a.¹⁵) Pomenuta riječ se upotrebljava u crkvenoj latinštini za označavanje poglavice crkve i samostana, biskupa, opata, rektora ili nekog visokog crkvenog funkcionera u kanoničkim zborovima i nekim redovima na Zapadu, npr. kod franjevaca.

Vlašićevo mišljenje o značenju riječi *geco* kao zloduhu — nekoj vrsti guštera, ne bih mogao prihvatiti zbog toga što se u natpisu uistinu radi o nekom poglavaru Romanu. Riječ *pacificus* je pridjev i označava isto što i pokojni i slaže se s ablativom GECO ROMANO uz prijedlog *super*. Tim se a priori odbacuje mišljenje dr Dušana S. Popovića o pomirenju između zapadnorimskog i istočnorimskog carstva, jer i ornamenta na ploči iz Stona jasno govore protiv takvog mišljenja, kao što sam to već spomenuo, a pogotovo tvrdnja o zidanju crkvice sv. Mihajla u slavu cara Teodosija II.

Kad sam došao, po mom mišljenju, do jednog pravilnog i razumnog čitanja natpisa, smatram da bi tekst našeg natpisa trebalo dopuniti u pravom njegovom značenju. Poznata je crkvena dokslogija sa spomenom sv. Mihajla arkandela u vezi s ostalim anđelima i arkandelima (Sanctus Mihaelus — Michael archangelus cum omnibus angelis et archangelis). Zato bih dio teksta cum omnibus dopunio sa riječima *angelis et archangelis*, a nikako sa cum omnibus suis. Natpis bi, po našem mišljenju, u cjelini glasio: »[Sanctus] Michaelus fortiter [custodiat] [sepulchrum] super *geco* (*gacha*) *pacifico cum omnibus [angelis et archangelis] Romano*.« U slobodnom prijevodu natpis bi u cijelosti s dopunama glasio: »Neka sveti Mihajlo hrabro čuva grob pokojnog poglavara Romana sa svim anđelima i arkandelima.« Napominjem da mi ne smeta što u početku natpisa nema riječi Sanctus jer ona i u crkvenim knjigama uz ime Mihajla stalno ne dolazi nego se jednostavno piše Michael ili Michael archangelus. To se lijepo vidi u rimskom Brevi-

¹⁴) V. Novak, o. c., Sl. 46, str. 171.

¹⁵) Du Cange, rječnik sub voce, 5.

jaru na svetkovinu Dedicatio S. Michaelis, 29. septembra. U jednoj antifoni secundi nocturni navodi se: »Michael praepositus paradisi, quem honorificant Angelorum cives.«

Ako bi se u Stonskom natpisu radilo o imenu dukljanskog kralja Mihajla, onda se za njega ne bi moglo reći da čuva grob pokojnog glavarana Romana (super geoco pacifico... Romano). Grob može čuvati, štiti svetitelj a nikako svjetovno lice. S druge strane nije vjerovatno da bi u ono vrijeme na tako važnom i rijetkom natpisu bio ispušten naziv rex pred riječi Mihaelus ukoliko bi spomenik bio posvećen dukljanskom kralju Mihajlu na spomen njegova zidanja crkvice sv. Mihajla u Stonu ili gradske kapije. U prvom redu trebalo bi dokazati da je natpis iz vremena vladavine dukljanskog kralja Mihajla pa tek, kasnije, pokušati dokazati da je on eventualni ktitor crkvice sv. Mihajla u Stonu ukoliko mu se ne bi protivili ostali podaci u tekstu, paleografska analiza slova, način pisanja latinskih natpisa na našoj obali i u unutrašnjosti u ranom srednjem vijeku (VIII–XII).

Ovdje se postavlja pitanje značenja imena geoco (gacha): da li se ono odnosi na opata nekog samostana ili biskupa. Budući da nije poznato da je u Stonu postojao benediktinski samostan ili neki njegov srodnik (ogranak benediktinskog reda) u ranom srednjem vijeku, mislim da se izraz *geoco alias gacha* odnosi najvjerovatnije na stonskog biskupa. Pokušat ću ovo donekle objasniti određujući vrijeme pisanja natpisa na temelju paleografskih analiza slova i historijskih momenata. Ako ovo uspijem približe odrediti, tim ću biti bliži rješavanju problema. S druge strane, ovim čitanjem i tumačenjem otpada mišljenje da je spomenik bio nad vratima gradske kapije koja je mogla imati, ukoliko je i postojala, jednu svjetovnu sadržinu, što nije slučaj u našem natpisu.

Grafija pojedinih slova u natpisu. U prvom redu treba ponovo naglasiti da su slova natpisa majuskula, neujednačene veličine i bez osobite simetrije.

Prvo slovo M ima na krajevima vertikalnih duktusa zadebljanje u obliku malih trokutaća u stilu krajeva naših kratica, dok se dva duktusa u sredini završavaju u obliku ugla i ne idu do razine vertikalnih duktusa kao što je u natpisu hrvatskog kneza Branimira od 888. godine i na natpisu splitskog nadbiskupa Martina (oko 970. god.). Ovakav oblik slova M se upotrebljava u kasnoj antici i produžava se njegovog oblikovanje na isti način i u rani srednji vijek. Majuskulno slovo M tipa našeg natpisa iz Stona se pojavljuje u prvoj polovini IX v. u karolini (*Liber de excerptis b. Gregorii papae*) i u *Evangeliarium-u spatatense* iz VIII ili poč. IX. vijeka. Nalazimo ga u latinskim spisima iz početka XI v. u *Sacramentarium-u sibenicense*.¹⁶⁾

Slovo H ima poseban oblik tako da mu desni vertikalni duktus ide samo do horizontalne crte. Isti oblik se pojavljuje u VIII v.

¹⁶⁾ F. Šišić, Priručnik, natpis Dujma, kneza Branimira i natpis splitskog nadbiskupa Martina. V. Novak, o. c., Sl. 67, str. 215; Sl. 66, str. 214 i Sl. 69, str. 218.

u *Lectionarium-u Gallicanum*, u *Evangelium-u spatense* (VIII ili poč. IX v.), u jednom spisu pisanom beneventanom krajem VIII ili početkom IX v. u riznici katedrale u Splitu, dok je u natpisu na pregradi svetišta iz IX v. u crkvi sv. Martina slovo H urezano u dva različita oblika od kojih je jedan istovjetan s istim slovom na Stonskoj ploči.¹⁷⁾ U natpisu neke Dene i Hurocus-a iz poč. IX v. stoji slovo H istog oblika kao što na Stonskoj ploči.¹⁸⁾ Isti oblik slova H, pored ostalih, pojavljuje se i u kasnom srednjem vijeku. To nam ništa ne smeta jer je glavna činjenica za naš problem da se to slovo redovno pojavljuje u VIII–X vijeka.

Vrlo je karakteristično pisanje slova A koje je na krajevima kosih poteza zadebljano kao i kod slova M, ali je u sredini urezan tupi ugao. Na gornjem vrhu slova A je urezana horizontalna crta. Na nadvratniku u Kaštel-Sućurcu iz VII v. slovo A je urezano na isti način kao i na Stonskoj ploči s tom razlikom što u Kaštelsućurkom natpisu nema na gornjem vrhu horizontalne crte nad slovom A. Takav slučaj je i u natpisu iz Drenova kod Pljevlja (VIII–IX v.).¹⁹⁾ U merovinškom pismu VIII vijeka upotrebljava se isto slovo A kao što i na Stonskoj ploči, i to sa horizontalnom crtom na gornjem vrhu. Takva situacija dolazi i u Splitskom evanđelistaru (s kraja VIII v.) i u natpisu na nadvratniku kneževih dvorova u Biačima (IX v.).²⁰⁾ To se isto potvrđuje u *Evangelium-u irsko-anglosaske majuskule* (VII ili VIII v.), u natpisu s gornjeg praga u crkvi sv. Martina u Splitu iz vremena hrvatskog kneza Trpimira gdje je slovo A urezano s tupim završetkom na gornjoj strani i u latinskom natpisu na Otoku (Prevlaka) iz početka IX vijeka.²¹⁾

Oblik slova E na Stonskoj ploči susrećemo u ranom srednjem vijeku: u *Lectionarium-u Gallicanum* (VIII v.), u latinskom natpisu iz Drenova kod Pljevlja, na natpisu župana Pristine iz Ždrapnja kod Bribira (IX v.)²²⁾

Kod slova L je donji vodoravni potez kratak, dok se gornji vrh vertikalnog duktusa produžio na lijevu stranu. Takvi oblici se upotrebljavaju u merovinškom pismu VIII-og vijeka i vizigotskom X-og vijeka.²³⁾

Slovo U je urezano kao što se urezuje današnje slovo V s tim što su mu potezi na gornjim vrhovima zadebljani poput nekih ostalih slova ovog natpisa. Slična slova susrećemo u *Lectionarium-u Gallicanum* (VIII v.), u *Evangelium-u splitskom*, u *Evangelium-u spa-*

17) V. Novak, o. c., Sl. 52, str. 188; Sl. 22 b, str. 117; Sl. 22 b, str. 143 i Sl. 66.

18) J. Kovačević, Spomenik CV (1956), 4–6, br. 7.

19) M. Barada, Senta Hoffileriana, 1940. godine, 401–404, Sl. 1; Wiss. Mitt. BiH, Bd. IV, S. 295, Fig. 79.

20) V. Novak, o. c., Sl. 52, str. 188 i Lj. Karaman, Iz kolijevke . . ., Sl. 149, II dio, T. I, br. 2.

21) V. Novak, o. c., Sl. 5, str. 203 i Sl. 66, str. 214. J. Kovačević, o. c., 4–6, Sl. 7.

22) V. Novak, o. c., Sl. 52, str. 188; Wiss. Mitt. BiH, Bd. IV, S. 295, Fig. 79. Lj. Karaman, Iz kolijevke, Sl. 64.

23) V. Novak, o. c., Sl. 52, str. 188 i Sl. 48, str. 175.

latense (poč. IX v.), na natpisu hrvatskog kneza Trpimira iz Rižinica (oko 852. god.), na natpisu kneza Prištine (IX v.) iz Ždrapnja kod Bribira, na natpisu hrvatskog kneza Držislava i hrvatskog kneza Svetislava (prije 970. god.). Ponekad se isti oblik slova U produžava i poslije X vijeka iako rijetko.²⁴⁾

Slovo S ima stari oblik iz ranog srednjeg vijeka (VII–XII), npr. u natpisu župana Prištine iz Ždrapnja, na natpisu kneza Branimira od 888. godine, na nadvratniku zgrade kneževih dvorova u Biaćima (IX v.), na natpisu Dene i Hurocus-a na Otoku (Prevlaka) iz početka IX vijeka i na mnogim starijim spisima ranog srednjeg vijeka.²⁵⁾

Slovo F je urezano sa nejednakim horizontalnim duktusima zaobljenim u obliku trokuta kao što i dno vertikalnog duktusa. Ovakav oblik slova F sa zadebljanim krajevima susrećemo u inicijalima Splitskog evangelistara (VIII v.), u jednom spisu iz Splita s kraja VIII ili poč. IX vijeka i u nekim ostalim spomenicima i rano-srednjovjekovnim spisima.²⁶⁾

Slovo O nije potpuno okruglo nego jajoliko, slično većem broju na natpisima iz Dalmacije iz vremena narodne dinastije.

Slovo P je urezano u obliku koji se upotrebljava stalno u ranom i kasnom srednjem vijeku s tim što mu je trbuh jako izražen i s vertikalnim potezom sastavljen.

Slovo R je urezano u obliku slova P s tim što mu je kratki posljednji potez urezan koso i ne produžuje se do visine donjeg dijela vertikalnog duktusa. Ovakav oblik vidimo u natpisu na nadvratniku zgrade kneževih dvorova u Biaćima čiji se sličan potez završava vodoravnom crtom, na natpisu kneza Branimira od 888. godine, u Evangeliarium-u irsko-anglosaskog porijekla iz VII/VIII vijeka, u Missale Gallicanum vetus (VII/VIII) i u mnogim drugim spisima i na kamenim spomenicima ranog srednjeg vijeka.²⁷⁾ Slovo R je svakako karakteristično u vremenu od VIII–XII vijeka iako ponekad i u to vrijeme susrećemo oblike krajnjeg duktusa koji ide do iste visine s vertikalnim duktusom. Dobija se dojam da je jedan i drugi oblik upotrebljavan u ranom srednjem vijeku, bilo u spisima, bilo na kamenim spomenicima s natpisom.

Slovo G ima poseban grafem koji želim zbog njegove karakterističnosti detaljnije analizirati, jer o određivanju vremena njegove pojave i duljine upotrebe uveliko ovisi čitanje i tumačenje riječi *geco* i određivanje vremena pisanja našeg natpisa. Utvrdio sam da takvo slovo G u riječi *geco* dolazi u semiuncijali u VIII v. u Evangelistarium-u spalatense koje je za njegovo pismo karakteristično. Isti oblik toga slova G susrećemo u latinskom natpisu neke Dene i Hurocus-a (iz poč. IX v.), u natpisu na nadvrat-

24) V. Novak, o. c., Sl. 52, str. 188 i Sl. 66, str. 214. Lj. Karaman, o. c., Sl. 149, II dio, T. I, br. 2; Sl. 65, Sl. 64 i Sl. 70.

25) Lj. Karaman, o. c., Sl. 64, Sl. 68; II dio, T. I, br. 2. Spomenik CV, 4–6, br. 7. V. Novak, o. c., Sl. 29.

26) Lj. Karaman, o. c., Sl. 149.

27) Lj. Karaman, o. c., II dio, T. I, br. 2 i V. Novak, o. c., Sl. 60 i Sl. 59.

niku zgrade kneževih dvorova u Bijaćima (IX v.) i u natpisu župana Godeslava (oko 780—800 god.). Istovjetan oblik slova G se upotrebljava odavno u uncijalnom pismu VI—VII vijeku. Po upoređivanjima oblika našeg slova G u natpisima i spisima ranog srednjeg vijeka došao sam do uvjerenja da je slovo G na Stonskoj ploči vrlo staro i da se u takvom obliku upotrebljavalo s posljednjom granicom do kraja X vijeka.

Po izgledu slova C sa zadebljanjima na krajevima, kao što je to slučaj na natpisu iz Drenova kod Pljevlja (VIII/IX v.), može se zaključiti da je i ovo slovo, urezano u ovakvom obliku, upotrebljavano u ranom srednjem vijeku. To se može potvrditi i natpisom hrvatskog kneza Trpimira (IX v.), kneza Branimira od 888. god. i pisanjem ranosrednjovjekovnih spisa.

Drugi kosi potez slova N se ne proteže od vrha prvog vertikalnog lijevog duktusa, nego polazi iz njegove sredine, kao što je na natpisu hrvatskog kneza Branimira iz Gornjeg Muća (888. god.), na natpisu sa sarkofaga splitskog nadbiskupa Ivana (oko 970. god.) i u nekim ranosrednjovjekovnim spisima s područja Dalmacije.²⁹⁾

Slovo T je tipično ranosrednjovjekovno koje stalno susrećemo na ranosrednjovjekovnim kamenim spomenicima s latinskim natpisom i u starijim spisima (npr. na natpisu u Drenovu kod Pljevlja, na natpisu župana Prištine iz Zdrapnja, na natpisu župana Godeslava (oko 780—800. god.), na natpisu hrvatskog kneza Trpimira i kneza Branimira iz IX vijeka. Vidi se da je slovo T našeg natpisa skoro tipično za period od VIII—XII vijeka. Tim nisam želio reći da se ono ne upotrebljava u takvom obliku i kasnije. Treba naglasiti da je slovo T i slovo N uticalo i na formiranje oblika ćirilskih slova T i N u početku upotrebe ćirilice na kamenim spomenicima naših zapadnih krajeva u ranom srednjem vijeku. Tim se otvara problem pisarskih centara za ćirilicu i uticaja narodnog jezika u našem primorju.

Jedno je sigurno da grafija latinskih slova u dubrovačkim spisima XII vijeka nije jednaka ni slična grafiji slova sa Stonske ploče. Ova činjenica dokazuje da su slova na Stonskoj ploči urezana prije XII vijeka, dok druge činjenice dokazuju da se to dogodilo i prije XI vijeka.

Historijski momenti. Ne znamo sigurno da li je prije X vijeka postojala katolička biskupija u Stonu, ali se iz poziva pape Ivana X humskom knezu Mihajlu Viševiću da prisustvuje na prvom splitskom saboru, može zaključiti da je ona sigurno postojala u trećoj deceniji X vijeka (925. god.) jer, u protivnom slučaju, Mihajlovo prisustvo na saboru ne bi imalo potpun smisao. Na drugom splitskom saboru (927. ili 928.) raspravljalo se, pored ostalog, i o stonskoj biskupiji koja se izričito spominje u zaključcima II split-

²⁸⁾ V. Novak, o. c., Sl. 22 b. Spomenik CV, 4—6, br. 7. Lj. Karaman, o. c., T. I, br. 2; V. Novak, o. c., Sl. 20, str. 109; Sl. 21, str. 110 i F. Šišić, Priručnik, br. natpisa 5.

²⁹⁾ Lj. Karaman, o. c., Sl. 68, Sl. 66; F. Šišić, o. c., br. natpisa 19.

skog sabora, i to pod imenom *ecclesia stagnensis*, podređena saloni-tansko-splitskoj nadbiskupiji.

Kad je dubrovačka biskupija postala metropolijom 989–1000. godine, stonska biskupija je došla pod njezinu jurisdikciju te se u tom svojstvu spominje 1022. godine.³⁰⁾ Do toga vremena uticaj splitskog svećenstva na grad Ston i na stonsku biskupiju je bio velik, što se vidi po pisanju spomenika na latinskom jeziku i po upotrebi kalendarskih rimskih imena, npr. Roman.

U vrijeme dukljanskog kralja Bodina dukljansko-barska crkva je postala metropolijom 1089. godine. Tada je stonski biskup ostao i dalje u sastavu i pod jurisdikcijom dubrovačkog metropolite jer se ona tada ne spominje u spisku sufragana dukljansko-barske metropolije.

Zetski knez Stefan Vojislav je oslobodio od bizantske vlasti Duklju, Travuniju i Zahumlje 1043. godine i osnovao je samostalnu državu u Zeti. Tada je on vladao u Stonu kao toparh, kao što nam to potvrđuje (oko 1080. god.) bizantijski historičar Kekaumen.³¹⁾ Od toga vremena do 1130/31. godine Zahumljem vladaju članovi kuće dukljanskih kraljeva, a kasnije se Zahumlje spojilo s Raškom i njime vladaju članovi raške dinastije, i to kao posebnom oblasti.

Uticaj dubrovačke crkve na stonsku biskupiju porastao je od kraja X vijeka do prve dvije decenije XIII vijeka. Izvori nam pružaju oskudnu sliku o imenima stonskih biskupa u ranom srednjem vijeku (IX–XIII) a da ne govorimo o prvim ranosrednjovjekovnim samostanima ukoliko ih je bilo. Farlati navodi da je 1044. godine upravljao stonskom biskupijom Gabrijel, oko 1143. godine Simeon a 1170. godine Donat, kasnije prognan na otok Lokrum.³²⁾ U pomenutom periodu ranog srednjeg vijeka nema spomena o nekom biskupu Romanu u Stonu. Ime biskupa Romana iz Kroje u Albaniji se spominje 1287. godine, ali se iz ostalih podataka s našeg natpisa ovaj biskup iz Kroje ne može identificirati s Romanom sa Stonske ploče.³³⁾ Zbog toga se može isključiti postojanje biskupa Romana u Stonu u II polovini XII vijeka i u XIII vijeku. Pokušat ćemo ga smjestiti u vrijeme ranijeg perioda ranog srednjeg vijeka.

U srednjem vijeku se biskup naziva *episcopus*, *praesul*, *antistes*, a ponekad i *rector* i *pastor*. Na nadgrobnom natpisu splitskog nadbiskupa Lovre iz 1099. godine stoji za njega izraz *pastor* mjesto *archiepiscopus*. Na tom natpisu je, pored ostalog, urezano slijedeće: »*Pastor eram turbis huius Laurentius urbis...*«.³⁴⁾ U dvije povelje pape Klementa III od 25. novembra 1189. godine za nadbiskupa Bernardina iz Dubrovnika stoji izraz *pastor* (T. Smičiklas, *Cod. dipl. II*, br. 222 i br. 223.). Ovi izrazi označavaju isto što i *geco*.

30) Rad JAZU, knj. 270, 101; F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd—Zagreb 1928, 69–71, bilj. 47.

31) K. Jireček—J. Radonić, *Istorija Srba I*, 68.

32) Farlati, VI, 324—326.

33) isto, 328.

34) F. Šišić, *Priručnik*, 134, br. natpisa 24.

Što se tiče samostana u Stonu u ranom srednjem vijeku, nema nikakva govora u izvorima, ali je poznato da su samostani vjerovatno benediktinaca postojali u Dalmaciji u doba kneza Trpimira. Kad su benediktinci iz južne Italije došli u dalmatinsko primorje u II polovini XI vijeka, ne zna se da li su u Stonu osnovali samostan, kao što je to godine 1023. bio slučaj na Lokrumu.

Prema dosad poznatim izvorima iz ranog srednjeg vijeka u doba hrvatske narodne dinastije i dva stoljeća prije toga doznaje se da su se samostanske starješine nazivale: *monasterii presidentes*, *abbas* (opat XI vijeka), *prior*, *priorans*.³⁵⁾ Ponekad se ugledniji kanonik s posebnom službom za čuvanje riznice nazivao *custos*, npr. godine 1134. Benedikt, kustos varaždinskog kaptola.³⁶⁾

Iz iznesenih podataka se može zaključiti da se riječ *Geco* (*gacha* = *custos*) može odnositi jedino na crkveno lice: biskupa, kanonika i možda opata. Budući da ne znamo da li je u Stonu postojao samostan benediktinaca u ranom srednjem vijeku, sklon sam da pomenuti izraz *geco*=*gacha*=*custos* pripišem stonskom biskupu Romanu ili kanoniku Romanu. Čini mi se vjerovatnijim da se ovdje ipak radi o stonskom biskupu Romanu iz vremena prije vladanja biskupa Gabrijela (prije 1043. god.) a ne o kanoniku Romanu. Ovakvo mišljenje još više dobija na vjerovatnoći jer se historijski zna da je u Stonu postojala biskupska stolica već u trećoj deceniji X-og vijeka, a, možda, i prije toga.

Na osnovu gornjih izlaganja moje čitanje natpisa iz Stona i dopuna dobija sigurnu podlogu i opravdanje. Ovim se može odbaciti Vlašićevo mišljenje o značenju riječi *Geco* i Popovićevo *GRECO*, naročito kad znamo da je riječ *Geco* u vezi sa riječima *pacifico Romano* iza prijedloga *super* koji u ovom slučaju ide upravo s ablativom. To je u mojoj transliteraciji i transkripciji već striktno sprovedeno i uzeto u obzir. Da Popovićevo čitanje nema nikakva smisla, može se uzeti, pored ostalog, i činjenica pisanja imena Mihajla kao *Mihaelus* umjesto *Michael*, i to u duhu srednjovjekovne latinštine.

Vrijeme pisanja natpisa. Nakon datih objašnjenja mogu pristupiti bližem datiranju natpisa. U ruševinama crkve sv. Jurja u Janjini iz IX ili X vijeka nađeni su ulomci ploče s tropleterom i na njima dio latinskog natpisa nekog Petra s paleografskim obilježjima slova iz IX i X vijeka, naročito slova *G* i rombičnog slova *O*.³⁷⁾ Na jednom ulomku kod crkve sv. Mihajla u Stonu F. Vlašić je pronašao dio latinskog natpisa s ostacima riječi *tempore*.³⁸⁾ Ovakva formulacija ... *tempore* ... nije iz kasne antike,

³⁵⁾ isto. 123, 135, br. natpisa 25, str. 230—231, 159, 241, 134, br. natpisa 24.

³⁶⁾ F. Šišić, o. c., 368—369.

³⁷⁾ Starohrv. prosv. 1928, 118—119. Rombično slovo *O* se ponekad pojavljuje i u XII vijeku, npr. u ćirilskom natpisu na Ploči sv. Petra u Stonu (danas original u Crkvenom muzeju u Stonu). M. Vego, Naše starine VII (1960), 139—142, Sl. 1.

³⁸⁾ Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji, Split 1956, 96.

nego upravo iz ranog srednjeg vijeka kao što je urezano na natpisu hrvatskog kneza Višeslava u Ninu i na jednom natpisu iz IX v. gdje se spominje hrvatski knez Branimir.³⁹⁾ Na Pelješcu su crkve građene od IX do XIII vijeka (crkva sv. Mandaljene, crkva sv. Petra, crkva sv. Jurja, crkva sv. Ivana, itd.). Po ostacima latinskih natpisa na Pelješcu se vidi uticaj pisara iz sjeverne i srednje Dalmacije do kraja X vijeka a od XI vijeka pisara iz Dubrovnika i njegove okolice. Iz toga se vidi da je Stonski latinski natpis s imenom sv. Mihajla mogao biti urezan i prije XI vijeka. Po pojavi dvopletera na Stonskoj ploči s latinskim natpisom starijeg od tropletera iz namještaja crkvice sv. Mihajla (XI–XII) može se tvrditi da je Stonski natpis stariji od XI vijeka, tj. da postoji mogućnost da se ovakav dvopleter našeg spomenika pojavljuje ranije od XI vijeka i paralelno s tropleterom IX i X vijeka.

Stilizacija krstova na Stonskoj ploči u krugu pojavljuje se na osobit način u IX i X vijeku iako se ona produžuje i u kasni srednji vijek.

Mislim da naša ploča s latinskim natpisom iz Stona nema veze s građenjem sadašnje crkve sv. Mihajla u Stonu iz XI ili XII vijeka. Ona je grobna ploča, što se vidi po sadržini natpisa i po ukrasima na njoj. Natpis na ploči se odnosi na pokojnog biskupa Romana koji sigurno nije stolovao u Stonu u drugoj polovini XII i u XIII vijeku, nego prije.

Oblici kratica nas vode u vrijeme od VIII do kraja X vijeka. Skraćivanje prijedloga Cum (= Cu) i zamjenice Omnibus (= OMS) u ablativu na najstariji način upućuje: kraćenicu $\overline{CU}$ na vrijeme do kraja XI vijeka a skraćenica $\overline{OMS}$ na vrijeme VIII do kraja X vijeka. To nas upućuje na zaključak da je naš natpis urezan u IX ili u X vijeku.

Paleografska analiza slova je pokazala da je Stonski natpis urezan u vremenu od VIII do X vijeka, naročito oblik slova: A, C, E, G, H, L, F, M, N, R, T i U. Između ovih grafema datiranih u raniji period ranog srednjeg vijeka (IX–X) su najvažniji grafemi A, G i T.

Izraz Geco = gacha je ranosrednjovjekovan i označava biskupa, glavaru, rektora i slično. Budući da je stonska biskupija imala svoga biskupa 927/28. godine, najvjerovatnije je mišljenje ako se izraz Geco pripiše biskupu Romanu.

Iz datih analiza i pojedinih činjenica iz paleografije i historije može se dosta sigurno utvrditi da je naš natpis pisan u vrijeme renesanse pisanja latinskih nadgrobnih i drugih natpisa na našoj obali srednjeg i južnog Jadrana u IX i X vijeku, kada su Sloveni na Pelješcu bili pokršteni pod uticajem latinskih svećenika vjerovatno iz Splita i okolice.

Crkvice sv. Mihajla u Stonu i Stonska ploča s latinskim natpisom. Spomen sv. Mihajla na grobnoj ploči

³⁹⁾ Šišić, Priručnik, 119, br. 6; 123, br. 12.

u Stonu upućuje nas na činjenicu da su stanovnici Stona poštivali sv. Mihajla arkandela još prije zidanja sadašnje crkvice sv. Mihajla (prije XI ili XII vijeka). Ako je naš spomenik s latinskim natpisom postao u IX ili X vijeku, onda je vrlo vjerovatno da je sv. Mihajlu bila posvećena neka druga crkva na istom ili obližnjem mjestu. Nadalje, stara hipoteza Fr. Radića i ostalih da je sadašnju crkvicu sv. Mihajla zidao knez Mihajlo Višević ili da je zidana u njegovo doba, dobiva ovim natpisom potporu u toliko što sadašnja crkvice sv. Mihajla nije zidana u doba kneza Mihajla Viševića, nego možda neka druga na istom brežuljku, vjerovatno na istom mjestu, gdje je sadašnja crkvice sv. Mihajla ili na mjestu gdje je prvobitno ležao spomenik s latinskim natpisom biskupa Romana. Ovo se donekle potvrđuje činjenicom što je u Stonu u X vijeku postojalo sjedište biskupa i humskog kneza. Oni su se ili njihovi prethodnici sigurno pobrinuli da se po običaju onog vremena sagradi katedralna crkva koja je mogla služiti i kao dvorska crkvice humskih knezova. Činjenica da su ranosrednjovjekovni latinski natpisi u Stonu pronađeni upravo na brijegu kod današnje crkvice sv. Mihajla, potvrđuje da je tu bilo biskupsko i kneževo sjedište, glavni centar starog grada Stona i Zahumlja.

Hrvatski dostojanstvenici, knezovi su zidali crkve u IX vijeku. Zbog toga se ne isključuje mogućnost da je i knez Mihajlo Višević sazidao jednu crkvicu stariju od današnje crkve sv. Mihajla krajem IX ili u početku X vijeka, i to s istim titulom. U svakom slučaju se ovdje radi o crkvi sv. Mihajla zapadnog obreda koja se mogla sagraditi jedino poslije 813. godine, kad je u saboru u Ahenu uspostavljena svetkovina Dedicatio s. Michaelis. Treba napomenuti da su u biskupskim sjedištima do XI vijeka postojale samo katedralne crkve, a od XI vijeka i parokijalne.⁴⁰⁾

Iskopavanje na brijegu oko sadašnje crkvice sv. Mihajla, kako sam spomenuo, moći će riješiti problem u cjelini. Zasad se može reći da se latinski natpis s grobnog spomenika biskupa Romana ne odnosi na ktitora crkvice sv. Mihajla u Stonu, dukljanskog kralja Mihajla i da je natpis urezan prije XI vijeka, u vrijeme kad je latinski jezik igrao predodnu ulogu na Pelješcu i u primorskim gradovima Dalmacije.

---

⁴⁰⁾ Dr Franciscus Zeibert, *Compendium historiae ecclesiasticae*, Brunnae 1903, p. 299, 262.

INSCRIPTION LATINE DU HAUT MOYEN AGE A STON

MARKO VEGO

Le fragment portant l'inscription latine Roman trouvée près de l'église Sv. Mihajlo (St-Michel) à Ston, ville située dans le presqu'île de Pelješac, est endommagé de chaque côté. D'après le contenu de l'inscription on peut établir que, primitivement, ce fragment n'était pas au-dessus de la porte de la ville. Il semble qu'il ait été plus épais qu'aujourd'hui.

Les lettres de cette inscription latine de Ston sont des majuscules; la décoration est faite d'un double entrelac et d'une croix plastique, dans un cercle tracé au compas. L'entrelac sur une dalle et la stylisation de la croix dans un cercle ne sont pas en opposition avec la période du IXe. au XIIe. s. Si nous n'avions pas eu d'autres éléments sur le monument, nous n'aurions pas pu, d'après la seule ornementation, fixer avec précision l'époque de l'inscription. C'est pourquoi il a été nécessaire d'arriver à la lecture exacte de l'inscription, d'obtenir, par analyse, tous les éléments graphiques nécessaires et d'expliquer les mots médiévaux.

La formulation sépulcrale dans l'inscription, certaines expressions qui s'y trouvent, par exemple le mot féodal **pacificus**, démontrent clairement qu'il s'agit ici d'une inscription du Moyen Age et aucunement d'une inscription romaine du Ve. s. (comme le supposait le Dr. Dušan Popović).

Lj. Karaman et V. Vlašić pensaient que l'inscription se rapportait vraisemblablement au roi de Zeta Mihajlo (Michel), donateur de l'actuelle église Sv. Mihajlo (St-Michel) à Ston. Ils voient leur opinion confirmée par le fait qu'au début du texte ne se trouve pas l'expression Sanctus qui se serait rapportée à l'Archange Michel. D'après l'usage qu'avait l'Église, au Moyen Age, d'invoquer le nom de Saint Michel, je suis arrivé à la conclusion qu'à cette époque il n'était pas toujours utile d'ajouter le mot Sanctus à celui de Saint Michel, car il était sous-entendu même s'il ne figurait pas; la meilleure preuve en est l'antiphone du bréviaire pour la fête »Dedicatio S. Michaelis Archangeli« (Breviarium Romanum) où l'on omet le mot Sanctus devant le nom de Saint Michel. C'est à cause de faits semblables que je suis enclin à penser que sous le nom de Michael se cache dans notre inscription celui de Saint Michel Archange. Cette interprétation est confirmée par le reste de l'inscription.

D'après moi, l'inscription devrait se lire ainsi: (Sanctus) Michaelus fortiter (custodiat sepulchrum) super geco (gacha) pacifico cu/m om/ni-bu/s angelis et archangelis/ Romano.

En analysant la contraction qui se trouve au-dessus de cu et d'oms j'ai établi que l'abréviation du mot omnibus a été faite sous la forme d'oms antérieurement au XIe. s. L'inscription ne peut donc se situer à une époque ultérieure au XIe. s. où régnait le roi de Zeta, Mihajlo. Ce roi aurait certainement fait graver son titre royal dans une inscription disant qu'il avait élevé un monument avec inscription et fait construire l'église Sv. Mihajlo (St-Michel).

Le mot **geco** à l'ablatif, à la place de **gacha**, est une expression médiévale désignant le chef d'une église ou d'un couvent -évêque, abbé- et un fonctionnaire quelconque dans les ordres monacaux. On ignore s'il existait quelque monastère à Ston au début du Moyen Age (avant le XIIe. s.), mais on sait que s'y trouvait la résidence de l'Evêque de Ston, dans la première moitié du Xe. s. C'est pourquoi j'affirmerais volontiers que sous le mot Romanus se cache le nom d'un évêque Roman qui vivait vraisemblablement avant le XIe. s. Ceci peut être confirmé, entre autres, par l'analyse de chacune des lettres de l'inscription, surtout par la graphie des lettres A, S, O, R, C, et G. Ce qui est aussi corroboré par la forme des abréviations dans l'inscription. Etant donné ces caractéristiques, l'inscription peut être datée de l'époque IXe-X^e. s.

D'après les faits historiques concernant l'existence d'un siège épiscopal à Ston en 925 on peut, avec raison, supposer qu'il existait déjà à l'époque, à Ston, une petite église Sv. Mihajlo (St-Michel) — précisément le saint qui est mentionné dans notre inscription — qui était à la fois cathédrale et église de cour. La petite église actuelle de Sv. Mihajlo n'a pas été construite à l'époque du Duc Mihajlo Višević mais une autre du même saint a probablement été élevée sur la même colline, peut-être à l'endroit même où se trouvait primitivement l'inscription sépulcrale Roman. On ne peut établir avec certitude que ce soit le Duc Mihajlo Višević, ou son père, qui ait construit l'église Sv. Mihajlo à Ston. Les dignitaires croates érigeaient des églises au IXe. s. ou au commencement du Xe. s. et je n'exclus pas la possibilité que le Duc de Hum ait aussi, au IXe. ou au Xe. s., fait élever une église Sv. Mihajlo (St-Michel) plus ancienne que l'actuelle. Cette dernière église servait à l'évêque, à la cour du Duc et à la paroisse. On peut certainement exclure que la construction de la première église de Sv. Mihajlo (St-Michel) ait été faite avant l'an 813 lorsqu'en Occident on institua la fête »Dedicatio S. Michaelis«.

Il n'est pas douteux que des fouilles systématiques sur l'emplacement de l'actuelle église Sv. Mihajlo (St-Michel) à Ston apporterait la solution aux nombreux problèmes soulevés ici.